

MA'MER B. RÂŞİD'İN (Ö. 153) EL-CÂMİİ HAKKINDA GEREKSİZ TEREDDÜTLER VE GEREKLİ TESPİTLER

Bünyamin ERUL¹

Özet

İlk Hadis kaynaklarından biri olan Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi*' adlı eseri, Ankara ve İstanbul'da bulunan iki farklı nüshası ile günümüze kadar intikal etmiştir. Kitap, erken dönem Hadis literatürünün birçok tipik rivayet tarzını içermektedir. Bunun için bazı araştırmacılar tarafından Ma'mer'in bu eseri ve yazmaları hakkında çeşitli çalışmalar yapılmıştır.

İlk makale, Fuad Sezgin tarafından yaklaşık yarım asır önce yayımlanmıştır. O, makalesinde Ma'mer'in *el-Câmi*'inin bu nüshaları hakkında birçok bilgiler vermiştir. Sezgin'e göre bu farklı nüshalar, eserin nakli ve sıhhati konusunda ikna edici mahiyettedir.

Ma'mer'in *el-Câmi*'i, Habiburrahman el-A'zamî'nin tahkiki ile 1971-1975 yılları arasında, Beyrut'ta on bir cilt halinde basılan Abdurrazzak'ın *el-Musannef*'inin sonunda Ankara nüshası kullanılmadan neşredilmiştir.

Sezgin'in makalesini destekleyerek Ankara nüshası ve nüsha ravileri hakkında bazı yeni bilgiler veren ikinci makale tarafımdan kaleme alınmış ve yayımlanmıştır. Aynı zamanda ben orada onu, matbu nüsha ile karşılaştırarak aralarındaki birçok farklılıkları gösterdim.

"Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi*'i Sanılan İki Yazma Hakkında Tespitler" başlığıyla Mirza Tokpınar tarafından neşredilen bir başka yazıda ise, *el-Câmi*'in nüshaları hakkında Sezgin ve Erul tarafından kaleme alınan makalelerdeki tespitler eleştiri konusu yapılmıştır. Onun bu yazmalara başvurmadan Sezgin ve Erul'un makalelerini eleştirmesi ilginçtir. O belli bir rivayete dayanarak, kitabın daha geniş olduğunu ve on bin Hadis içerdiğini, dolayısıyla yazma nüshaların tam metni yansıtmadığını iddia etmektedir.

Gerek yazma nüshalardaki ferağ ve istinsah kayıtlarından, gerekse geçmişte ve günümüzde birçok ilim adamı tarafından bu esere yapılan atıflardan, sözü edilen nüshaların Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi*'i olduğu, hiçbir şüpheye mahal bırakmayacak şekilde anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi*, Hadis, rivâyet, eleştiri, II. asır.

¹ Doç. Dr. .A.Ü.İlahiyat Fakültesi Öğr. Üyesi

SOME FUTILE HESITATIONS AND NECESSARY
CONSIDERATIONS ON MA'MAR B. AL-RÂSHED'S (D. 153) BOOK,
AL-JÂMI'

Summary

Ma'mar b. Al-Râshed's book, *al-Jâmi'*, is one of the earliest Hadith sources which has reached to our time with two different manuscripts in Ankara and Istanbul. The book contains a lot of typical style for this early period of the Hadith literature. So some researchers interested in these copies of *al-Jâmi'*.

The first article was written by Fuad Sezgin and published nearly a half century ago. In this article he gave a lot of informations about these copies which persuaded Sezgin in their authenticity.

Then Ma'mar's book was edited and published for the first time in 1971-1975-Beirut by Habiburrahman el-A'zamî at the end of Abdurrazzaq's book *al-Musannaf* in 11 volumes without using the copy of Ankara.

Supporting Sezgin's work the second article about the copy of Ankara was written by myself giving some more extra information about it and its narraters. At the same time I compared it with the published copy and displayed many differences between them.

A third article which titled "Reflections on two manuscripts which is assumed as Ma'mar b. Al-Râshed's *al-Jâmi'*" has been written by Mirza Tokpınar. It is interesting that the articles by Sezgin and Erul were criticised by him without any reference to the manuscripts. Relying on a certain narration he claims that the book originaly was larger and it has contained 10.000 traditions. To him therefore, these copies doesn't embrace the fulltext.

In this work we respond to him first by clarifying wrong information and misunderstanding on the copies then ciriticize his claims in order to remove his hesitations about them. Both the copying registrations of the manuscripts and references to the *al-Jâmi'* in different sources show that these copies belong to Ma'mar without any doubt at all.

Keywords: Ma'mar b. Al-Râshed, *al-Jâmi'*, Hadith, narration, ciriticize, II. century.

Bilindiği gibi hadisler, sahabe döneminde genellikle şifâhî olarak *rivayet*, h. I. asrın ortalarından itibaren *kitabî*, h. I. asrın sonları ile h. II. asrın başlarından itibaren *tedvin*, h. II. asrın II. yarısından itibaren de *tasnif* edilmeye başlanmak suretiyle yazılı edebiyata geçmiş, h. III. asırda ise değişik tertip ve tasnifte birçok hadis mecmuaları ortaya çıkmıştır. H. II. asırda tasnif edilen ve yazma nüshaları kısmen veya tamamen bulunan bazı eserlerin

neşredilmesi, erken dönem hadis tarihi hakkında daha rahat konuşma imkanı vermiştir.

Bu cümleden olarak Câmi' türü eserlerin ilk örneği sayılan² Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi'* adlı eserinin bazı nüshaları gerek müstakil olarak, gerekse talebesi Abdurrazzak'ın (ö. 211/826) *Musannef*'inin sonunda olmak üzere günümüze kadar intikal etmiştir. Ma'mer'in bu eseri, devrinin hadis tasnifi ameliyesi hakkında vazih bir fikir verebilecek mahiyette görüldüğü için araştırmacıların dikkatini çekmiş ve eser hakkında çeşitli çalışmalar yapılmıştır.

Bu çalışmaların ilki, Fuad Sezgin tarafından yaklaşık yarım asır önce yayımlanmıştır. Sezgin'e göre hadis musannefâtının mebdei olan mezkur kitap,³ zamanımıza intikal eden en eski hadis vesikalarından biri olmakla kalmayıp, aynı zamanda, hadis edebiyatının muhtelif tekamül safhalarını aydınlatmak bakımından da büyük bir ehemmiyet taşımaktadır. Sezgin bu makalesinde, Sprenger (ö. 1893) ve Goldziher'in (ö. 1921) hadisin tedvin ve tasnifi ile ilgili bazı yanlışlarına işaret etmiş ve hadis tasnif tarihi hakkında önemli tespitlerde bulunmuştur. Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim'in (ö. 261/875), Ma'mer'in rivayetlerinden olduğu kadar, bab başlıklarında dahi *el-Câmi'*den nasıl istifade ettiklerini örnekleriyle gösteren Sezgin, Ma'mer'in *el-Câmi'*inin Ankara ve İstanbul nüshalarını tanıtmış, o zaman için henüz basılmamış olan eserin bab başlıklarını da ilim erbabının ilgisine sunmuştur. Eser hakkında hem yazma, hem de matbu kaynaklardaki bilgileri aktarmayı

² Bkz. Kandemir Yaşar, "Câmi'" maddesi, DİA, İslam Ansiklopedisi. VII. 94. Ancak, Hişâm b. Hassân (ö. 147/764), Abdulmelik b. Abdulaziz b. Cüreyc (ö. 150/767), Said b. Ebî Arûba (ö. 156/773) gibi akranlarının da, benzer tasnifler yaptıkları göz önünde bulundurulurken, Ma'mer'in eserinin ilk musannef örneklerinden olduğunu veya bize ulaşabilen ilk eser olduğunu söylemek belki daha ihtiyatlı olacaktır. Bu dönemin çeşitli bölgelerdeki meşhur musannifleri için bkz: Sezgin, Fuad, "Hadis Musannefatının Mebdei ve Ma'mer b. Raşid'in Câmii", Türkiyat Mecmuası, XII. 118-121, İstanbul, 1955; Uğur Mücteba, Hadis İlimleri Edebiyatı, s. 12-3. Ankara-1996.

³ Sezgin, a.g.m, s. 115.

da ihmal etmeyen Sezgin'e göre bu farklı nüshalar, eserin nakli ve sıhhati konusunda ikna edici mahiyettedir.⁴

Ma'mer'in *el-Câmi*'i, Habiburrahman el-A'zamî'nin tahkiki ile 1971-1975 yılları arasında, Beyrut'ta on bir cilt halinde basılan Abdurrazzak'ın *el-Musannef*'inin sonunda neşredilmiştir. Ankara nüshası kullanılmadan yapılan bu baskıda, kullanılan nüshalardaki eksikliklerden veya okunamamadan dolayı görülen birçok boşluğun, ya da yazmada görüldüğü şekliyle aynen dizilen ama dil ve mana bakımından yanlış olan pekçok kelimenin öylece bırakıldığı görülmüştür. İşte Sezgin'in makalesini tamamlayıcı mahiyette olmak üzere, nüsha ravilerini de inceleyerek Ankara nüshasını daha detaylı bir şekilde tanıtmayı, onu kullanarak matbu nüshada boş bırakılan bazı yerleri doldurmayı, aradaki bazı önemli nüsha farklarına işaret etmeyi, matbu nüshadaki bazı yanlışlıkları düzeltmeyi hedefleyen ve eserin müstakil olarak yeniden tahkik edilmesi, tahririnin yapılması gerektiğini hatırlatan bir yazı da tarafımızdan kaleme alınmış ve yayınlanmıştır.⁵

Bu arada gerek, genel olarak Ma'mer ve hadisçiliği hakkında⁶, gerekse özel olarak Ma'mer'in *el-Câmi*'i hakkında⁷ çeşitli araştırmalar yapılmıştır.

⁴ Geniş bilgi için bkz: Sezgin, a.g. m.

⁵ Erul, Bünyamin, "Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi*' Adlı Eserinin Kâdim Bir Nüshası", *İslâmiyat*, I. (1998) sayı 2, s. 127-8.

⁶ Muhammed Re'fet Said, "Ma'mer b. Raşid es-San'ani, Masadiruhu ve Menhecuhu ve Eseruhu fi Rivayeti'l-Hadis" adlı bir kitap yayınlamıştır (Riyad-1983, s. 1-285). Daha sonra Abuzer Bozkurt tarafından "Hadisin Yemen'de Yayılışı ve Ma'mer b. Raşid" ismiyle A.Ü.S.B. Enstitüsünde bir doktora tezi hazırlanmış, ancak değerli araştırmacı 2000 yılı başında tartışmadan birkaç hafta önce vefat etmiştir. Çalışmanın I. kısmı Yemen ve Yemen'e hadisin girişi, yayılışı konusuna tahsis edilmiş (36-154), II. kısımda, Ma'mer b. Râşid'in hayatı, hakkında söylenenler, Ma'mer'in rivayeti, akranları, şeyhleri, talebeleri ve eserleri ele alınmış (155-233), III. kısımda ise Câmi'deki hadislerin tek tek isnadları verilmiş, haberin nev'i belirtilmiştir (235-324).

⁷ Bkz: Erul Bünyamin, "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I) Rivayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) *el-Câmi*'i" *AÜİFD*, cilt: XLIII. Sayı: 1, yıl: 2002, s. 27-61'de: "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (II) Rivayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) *el-Câmi*'i" *AÜİFD*, cilt: XLIII. Sayı: 2, yıl: 2002, s. 57-90'da yayınlamıştır. Ayrıca Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Abdullah Sadıker tarafından hazırlanan "Ma'mer b. Râşid ve *el-Câmi*" adlı bir yüksek lisans tezi 2003 yılında başarılı görülerek kabul edilmiştir.

“Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi*'i Sanılan İki Yazma Hakkında Tespitler” başlığıyla neşredilen bir başka yazıda⁸ ise, *el-Câmi*'in nüshaları hakkında Sezgin ve Erul tarafından kaleme alınan makalelerdeki tespitler eleştiri konusu yapılmıştır. Her iki araştırmacının günlerce-haftalarca inceleyerek tanıttıkları nüshalara yönelik bazı şüpheler izhar eden yazı, Sezgin ve Erul'un çalışmalarını ve ulaştıkları sonuçlarını “bir çeşit ön kabulle ele alınmış”, “yanlış davranışlar” olarak değerlendirmektedir. “Nüshalar hakkında ileri sürülen iddiaların, bizi ilmi bir yanlışlığa sürükleyebileceği” endişesi dile getirilen yazıda, ayrıca mezkur makale sahipleri hakkında da şu talihsiz ifadeler yer verilmektedir:

“Her tepkisel davranışta olduğu gibi burada da doğrular ortaya konurken bir takım aşırı gitmeler görülmüş, bu arada acele karar vermekten kaynaklanan yanlışlıklara düşülmüştür.”⁹

Yanılğı, elbette her beşer için mümkündür. Ancak, herhangi bir konuda belli bir yanlıştan veya yanılığdan söz edebilmek için, o hususta ikna edici deliller serdederek hatayı ispat etmek, doğru tespitlerde bulunmak gerekir. Oysa Sezgin ve Erul'u, tanıttıkları iki nüshayı Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi*'i sanmakla, yanlış tespitlerde bulunmakla itham eden yazıda, ne bir ispat, ne de belli bir tespit mevcuttur. Herhangi bir nüshayı inceleme zahmetine katlanmadan, mevcut iki yazıdan yararlanarak ve bir-iki tarihi rivayete dayanarak verilen hükümler, ilmî bir tespit değil, sadece indî şek ve itirazlardan ibarettir.

Aslında ciddiye alınmaması gereken bu itirazlara cevap vermeye bizi sevkeden birkaç husus vardır. Bunlardan ilki, istinsah tarihi h. 364 olan Ankara nüshası, bugün sahip olduğumuz en erken ve de ender nüshalardan birisi olmasına rağmen, bu itirazlarla zihinlerde oluşabilecek tereddütleri izale etmek; ikincisi, Buhari'nin Kaynakları üzerine yaptığı doktora çalışmasında,

⁸ Tokpınar, Mirza, “Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi*'i Sanılan İki Yazma Hakkında Tespitler”, D.E.Ü.İ.F.D. Sayı: XV. Kış-İlkbahar, 2002, s. 17-36. Tokpınar'ın bu yazısı, Sadıker'in adı geçen tezinde (s. 64-70) de toplam sekiz madde halinde eleştirilmiştir.

⁹ A.g.m. s. 19-20. “...Nitekim bu amaçla Fuat Sezgin, önemli bir keşifte bulunma heyecanıyla nüsha hakkında bir makale yazmış, yıllar sonra bir başka araştırmacı da diğer nüsha üzerinde tetkiklerde bulunup bu doğrultuda açıklamalarda bulunmuştur.” Bkz: s. 19.

Hadis kitabeti ile ilgili yaptığı tespitlerle uluslararası bir şöhrete kavuşan Sezgin'in, haksız yere yanılmakla itham edildiğini göstermek, üçüncüsü de, Hadis tarihinin gelişimini kronolojik okuma yerine, -hüsn-ü zanla da olsa- zihni kurgularla bugünden geriye giderek okumanın ne gibi yanlışlıklara yol açabileceğini ortaya koymak.

Tekrar mezkur yazıya dönecek olursak, yazının ulaştığı sonuca göre bu iki nüsha, Ma'mer'in *el-Câmi*'i değildir. Bunun için ileri sürülen gerekçeler ve tarafımızdan verilen cevapları maddeler halinde özetle şöyle sıralayabiliriz:

1. "el-Câmi" in aslının yaklaşık onbin hadis ihtiva eden büyük bir eser olması gerekmektedir. Zamanımıza ulaşmış Ma'mer b. Râşid'in el-Câmi'i olduğu sanılan nüshalar bizce, Ma'mer'in eserinin ne aslı, ne de tamamıdır."

Bu yargı, sadece Abdurrazzak'ın "Ben Ma'mer'den on bin hadis yazdım"¹⁰ ifadesine dayanmaktadır. Halbuki Abdurrazzak bu ifadesinde "Ben *el-Câmi*'den on bin hadis yazdım" demiyor. Kaldı ki, Abdurrazzak'ın, gerek *el-Câmi*' ile birlikte Musannef'te, gerekse Tefsir'inde, hocası Ma'mer'den naklettiği hadislerin sayısı dikkate alındığında gerçekten de söylediği gibi on bin civarında hadis aldığı ortaya çıkar. Yazar, zihninde kurguladığı onbin hadis ihtiva eden eserden, mevcut nüshalardaki bin altı yüz küsuru çıkarmak suretiyle güya bir tespitte bulunmakta (!) ve büyük miktarda bir eksiklikten söz edebilmektedir.

Sonra, kimse Ma'mer b. Râşid'in, bütün rivayetlerini *el-Câmi*' adlı eserinde topladığını iddia etmiyor ki, böyle bir itiraza gerek kalsın! Elbette *el-Câmi*', Ma'mer'in bütün rivayetlerini içermemektedir. Fakat onun tasnif ettiği diğer rivayetleri, -Tefsir ve Meğâzî dışında- hangi kitap başlığı ya da başlıkları altında topladığına dair elimizde açık bir bilgi yoktur.

2. "Çoğu ahkama dair hadislerden oluşan büyük bir eser olması gerekmektedir."

¹⁰ Bkz: Zehabî, Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ, VII. 11, tah. Şuayb el-Arnâvût, Huseyn el-Esed, Beyrut-1990, VII. baskı; Tezkiratu'l-Huffâz. I. 190, Daru'l-Kütüb el-İlmiyye, Beyrut-t.y. I-IV.

Yazarı böyle bir yargıya sevkeden *Kûtu'l-Kulûb*'dan naklettiği bu bilgi, Sezgin'in gözünden kaçmış değildir. Nitekim Sezgin, Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (ö. 386/996) bu sözünü, "Sonra Yemen'de Ma'mer b. Râşid, gerek gelişigüzel bir şekilde ve gerekse muayyen bablar halinde bulunan süneni topladı" şeklinde terceme etmiştir.¹¹ Burada gözden kaçan bir şey varsa o da, "Cemaa fîhi sünenen mensûreten mubevveten" ifadesindeki "sünen" kelimesinden hareketle, Ma'mer'in "ahkam hadislerini topladığını" belirten, dolayısıyla "hadislerinin çoğunun ahkam hadisleri olması gerektiğini" söyleyen yazarın, eseri, H. III. asırda yaygın olan ve ahkam hadisleri derleyen diğer sünenler gibi algılama yanlışlığına düşmesidir. "Câmi'lerin ortaya çıkışı daha sonra olduğu için bu kelimenin (el-Câmi'), eserin türünü değil, özel adını gösterdiğini" söyleyen (s. 28) yazar, nedense aynı mantığı burada yürütmemiş, "sünen" kelimesinden hareketle bu eserin de pekçok ahkam hadisi içeren "Sunen" türü bir eser olması gereğinden söz etmek durumunda kalmıştır. Oysa burada "sünen" ifadesi, hadisler, sünnetler, sîret ve meğâzi ile ilgili bütün rivayetler şeklinde daha geniş olarak anlaşılmalıydı. Şayet onunla fikhî hadisler de kastedilmişse, bu, Ma'mer'in de ahkama dair hadisler topladığına, kitaplar telif ettiğine delalet eder. Ama bunun anlamı, ahkam hadislerini *el-Câmi'* bünyesinde topladı demek değildir.

Aslında bu hususta Sezgin'in makalesinde yaptığı –ancak mezkur eleştiride görmezlikten gelinen- şu açıklama yeterlidir: "Makalemizin sonuna konulacak olan bab isimlerinden de anlaşılacağı gibi, Ma'mer b. Râşid'in, fikhin belli-başlı meseleleriyle alakalı olmayan hadisleri tasnif etmiş olması keyfiyeti, fikhî malzemeyi tasnif eden meslektaşlarının mesaisini tamamlamış olması ihtimalini hatıra getirmektedir. Filhakika İbnu'n-Nedîm'in (ö. 385/995), Ma'mer'e muasır bazı musanniflerin eserlerinin babları hakkında zaman zaman verdiği malumattan, o devir hadis musannefatının tamamen fikhî bablarını ihtiva etmediği, hasseten "sunen" diye adlananların fikhî malzemeyi, "câmi'" ismini alanların ise bunların dışında kalan hadisleri tasnif ettikleri anlaşılmaktadır. Ma'mer'in *el-Câmi'*inin bu hususiyeti, tilmizi Abdurrazzak b. Hemman'ın hacmen Ma'mer'in kitabının takriben on misli kadar olan *el-Musannef*'inin tamamen fikhî meselelere tahsis edilerek şeyhinin

¹¹ Sezgin, a.g.m, s. 119. Bkz: Ebû Talib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I. 159, Kahire-1310.

eserini ikmal edici vasfını iktibas etmesinden de anlaşılmaktadır. Bu sebeple Ma'mer'in *el-Câmi*'i ile Abdurrazzak'ın *el-Musannef*'i arasında tasnif ameliyyesi bakımından bir mukayese zemini mevcut değildir. Abdurrazzak'ın *el-Musannef*'inde Ma'mer'den naklen birçok hadislerin bulunmasını, -işaret ettiğimiz keyfiyet sebebiyle- doğrudan doğruya *el-Câmi*'den değil de. Ma'mer'in ya münferid bablar halinde bulunan kitaplarından veya sair yazılı merviyattan iktibas edilmiş olması keyfiyeti ile izah edebiliyoruz."¹²

Ebû Tâlib el-Mekkî'nin bir ifadesinden, eserin "sünen" türü bir eser olduğunu söyleyen araştırmacı, Râmehurmuzî'den (ö. 360/970) naklettiği başka bir bilgidен hareketle "*el-Câmi*'in musannef bir eser olması gerekir" (s. 31) dediği halde, her nedense onun hem ismiyle, hem muhtevasıyla "musannef" türü bir eser olabileceği ihtimalini düşünmemiştir. Onbinden fazla rivayeti olan Ma'mer'in, asıl tasnifinin -Tefsir ve Meğâzî'den başka- ne adı, ne de kaç farklı kitaptan/bölümden oluştuğu bilinmektedir. Bilinen bir gerçek varsa, o da bu tasnifin dışında kalan rivayetleri "*el-Câmi*" başlığı altında topladığıdır.

3. "*el-Câmi*" sanılan kısımdaki hadisler, Abdurrazzak'ın seçmesinden artakalan ve *el-Musannef*'e alınmayan, belki de alınmaya değer bulunmayan", büyük bir ihtimalle güvenmediği hadislerden oluşmaktadır."

Yazarın bu yargısı, "belki" ve "büyük bir ihtimalle" gibi ifadelerinden de anlaşıldığı gibi sadece zandan ibarettir ve ilmî bir dayanaktan yoksundur.

Aslında, H. II. asrın rivayet üslubu ve ilk tasnif tarzı dikkate alınsaydı, böyle bir zanna düşülmezdi. Nitekim İmam Mâlik'in (ö. 179/795) *el-Muvatta*'na bir göz atılsaydı, orada da benzer bir tasnif tarzı görülürdü. Zira *Muvatta*'nın sonunda da tıpkı *Musannef*'te olduğu gibi bir "*Kitâbu'l-Câmi*" kısmı vardır ve oradan itibaren kitabın sonuna kadar olan kısımlar ile, Ma'mer'in *el-Câmi*'indeki babların birbiriyle nasıl örtüştüğü kolayca görülmektedir.¹³

¹² Sezgin, a.g.m., s. 125.

¹³ Mâlik, *el-Muvatta*', s. 884 ve sonrası, tah. M. Fuad Abdulbâkî, İstanbul- 1981; *Muvatta*, Muhammed eş-Şeybânî rivayetindeki başlık ise "*Bâbu Câmi'l-Hadîs*" şeklindedir. Bkz: *Muvattau'l-İmam Malik*, s. 326, tah. Abdulvehhab Abdullatif, Beyrut, t.y., Daru'l-Kalem.

Nitekim Ebû Bekr İbnu'l-Arabî (ö. 543/1148), Muvatta'daki bu bölümle ilgili olarak şöyle demektedir: "İmam Mâlik, tasnifte bu kitabı (Kitâbu'l-Câmi'i), iki faideyi gözeterek ihdas etmiştir: Birincisi, bu kısım, çeşitli bablar ve neviler altında tasnif ettiği ahkama müteallik hadislerin kapsamı dışındadır. İkincisi ise, şer'î hükümleri ve emir-nehî, ibadet-müâmelât, cinâyetler-âdetler gibi nevilerini görüp, onlardan birbiriyle ilgili olan türleri belli bir tasnif tarzıyla tertip ettikten sonra, değişik manalar ihtiva ettiği için, tek bir nevide toplanamayan, muhtevasıyla tek kaldığı için o kısımlara alınamayan, hacmi küçük olduğundan ayrı bir bab açmaya elverişli olmayan, sözü uzatmamak için de ayrı ayrı tasnif edilmesi istenmeyen muhtelif hadisleri "Kitâbu'l-Câmi" ismi altında tertip etmiştir."¹⁴

Şu halde H. II. asırda Câmi' türü eserlerde, taharet, namaz, oruç, zekat, hac vb. belli başlıklar altına girmeyen, daha çok örf, âdet, kültür, folklör vb. çeşitli hususlarla ilgili hadisler, *el-Câmi'* denilen tek bir kitap başlığı altında yer alan muhtelif bab başlıkları çerçevesinde biraraya getirilmişlerdir. Yoksa sanıldığı gibi bu, "el-Musannef'e alınmayan, belki de alınmaya değer bulunmayan hadisler olduğunu" göstermez. *el-Câmi'*deki hadislerle, Abdurrazzak'taki hadisler karşılaştırıldığında ne sıhhat bakımından, ne de tür bakımından karşımıza bu sonuca ulaştıracak ciddi bir fark çıkmaz. Nitekim, gerek H. Motzki'nin çalışması, gerekse tarafımızdan yayınlanmış ilgili bir makale bu doğrultuda tespitler içermektedir.¹⁵

4. "Eserin rivayet tekniği bakımından taşıdığı eksiklikler, onun, bizzat Ma'mer tarafından bu haliyle rivayet edilmiş olamayacağı ihtimalini akla getirmektedir. Ma'mer güvenilir bir ravi ve münekkit-muhaddis olduğu için, rivayetlerinin tamamına yakınının güvenilir olması gerekir."

¹⁴ Abdulvehhâb Abdullatîf, Muvatta, M. eş-Şeybânî rivayeti, s. 326, 922 no'lu dipnot (İbnu'l-Arabî'nin, el-Kabes adlı eserinden naklen).

¹⁵ Bkz: Motzki, Harald, "The Musannaf of Abd al-Razzâq Al-San'ânî as a Source of Authentic Ahâdîth of The First Century A.H.", Journal of Near Eastern Studies, 50, no: 1 (1991); ayrıca bkz: Bkz: Erul, Bûnyamin, "Hierî II. Asırda Rivayet Üslubu (I) Rivayet Açısından Ma'mer b. Râsîd'in (ö. 153) el-Câmi'i", AÜİFD, cilt: XLIII, sayı: 1, yıl: 2002, s. 27-61.

Aksine, Hadis tasnifinin ilk ürünlerinden biri olması hasebiyle, isnad sisteminin gelişmekte olduğu H. II. asrın ilk yarısı itibariyle eserde bu tür eksikliklerin bulunması gayet tabiidir. Gelişmekte olan isnad ve tasnif sisteminin ilk örneğinden, rivayetlerinin tamamına yakınının güvenilir veya sahih olmasını beklemek yanlıştır.

“*El-Câmi*’deki isnadlarda görülen şek ifadeleri, rivayetin merfu olup olmadığına dair tereddütleri, senedlerde birçok mechul râvî bulunması, birçok senedin mursal veya munkatî’ olması, hadisçiler tarafından zayıf sayılan bazı isnadlar kullanması gibi hususlar, tek tek hadislerin değeri açısından zaafiyet ifade edebilir. Fakat saydığımız bu kusurları sebebiyle, bütün zaafiyetlerin düzeltilmeksizin aynen o şekilde nakledilmiş olması, bazı oryantalistlerin iddialarının aksine, hadislerin isnad ve metinlerinin düzmece ve uydurma olmadığını, taşıdığı kusurlarıyla birlikte kitabın, eldeki mevcut rivayetleri aynen nakleden otantik bir kaynak olduğunu göstermektedir. Ma’mer veya hocalarının açıkça ifade etmekten çekinmedikleri kitaptaki bu tür kusurlar ise, tedvin ve tasnif döneminin henüz tekamül etmemesi sebebiyle h. II. asrın rivayet üslubunun tabîî bir neticesi sayılmalı ve kısmen de mazur görülmelidir. Zira bu dönemde isnad sistemi henüz oturmadığı için, daha sonraki asırlarda olduğu gibi, sıhhat şartları tatbik edilememiştir. Sonraki asırların aksine Ma’mer’in, isnad ve metinleri sahih olan rivayetleri seçme, sadece böylesi hadisleri derleme gibi bir gayreti olmamıştır. Aksine o, kendisine ulaşan farklı nitelikteki rivayetleri -zayıf ve kusurlu da olsalar- eserinde kaydetme cihetine gitmiştir.”¹⁶

“Ma’mer’in hadis ilmindeki mevki” şayet yazarın zihninde kurguladığı gibi idiyse, neden temel hadis kaynaklarımız tarafından bu on bin rivayetten çok azı nakledilmiştir? Nitekim Ma’mer b. Râşid’in bu eserlere yansıyan rivayetlerinin dağılımı, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) 1169, Muslim (ö. 261/875) 300, Buhârî (ö. 256/870) 263, Ebû Davud (ö. 275/888) 170, Nesâî (ö. 303/915) 163, Tirmizî (ö. 279/892) 146, İbn Mâce (ö. 273/886) 71, Dârimî (ö. 255/869) 36 rivayettir.¹⁷ Rivayetlerin değeri yazarın

¹⁶ Bkz: Erul, Bünyamin, a.g.m., s. 60-61.

¹⁷ Bkz. Akyüz, Ali, Abdürrezzak-Buhârî İlişkisi Üzerine Bir Mukâyese, s. 16, İstanbul-1977.

tasavvur ettiği gibi olsaydı, Buhari ve Muslim'in yazılı kaynaklarından olan Ma'mer'in *el-Câmi*'inden binlerce hadis nakletmeleri gerekmez miydi? Halbuki bu Hadis imamlarının *el-Câmi*'inden aldıkları rivayet miktarı, hem eserdeki rivayetlerin sihhati bakımından, hem de eserin hacmi bakımından gayet normaldir. Bu husus bile, eserin hacminin onbin hadisten oluşmadığını, mevcut nüshaların da eksik olmadıklarını göstermektedir.

Kaldı ki, Zehebî (ö. 748/1348), "Sika ve sebet olmasına rağmen Ma'mer'in de vehimleri olduğunu, özellikle de annesini ziyaret ettiği zaman yanında "kitapları" bulunmadığı için Basralılara ezberinden naklettiği rivayetlerinde birçok hataya düştüğünü" kaydetmektedir.¹⁸ Zehebî'nin bu ifadesinden, Ma'mer'in de birçok evhamı olduğunu, ayrıca sadece *el-Câmi*'i değil, başka "kitapları" da olduğunu anlamaktayız.

5. "Merfu hadisin sayısı da Ma'mer'in hadis ilmindeki mevkiine ve yaşadığı döneme uygun düşmeyecek kadar azdır."

Tam tersine, Ma'mer'in *el-Câmi*'de naklettiği hadisler, hem sıhhat açısından, hem de merfu, mevkuf, maktu ve mursel oluşları açısından incelendiğinde H. II. asrın rivayet üslubuna tamamen uygunluk arz etmektedir.¹⁹ Yaptığımız sayıma göre Ma'mer'in % 50 oranında kaynağını oluşturan şu dört hocasından naklettiği rivayetlerin mahiyet itibarıyla türlerinin dağılım oranları şöyledir:

	Merfu	Mevkuf	Maktu'	Mursel	Rey
Zuhrî	:51	21	2	22	4
Katâde	:18	38	12	25	7
Eyyûb	:30	40	17	12	1
İbn Tâvus	:5	27	23	36	9

¹⁸ Bkz: Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, VII. 12.

¹⁹ Geniş bilgi ve değerlendirme için bkz: Erul, Bünyamin, *Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu* (I), I. Rivayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) *el-Câmi*'i, AÜFD, cilt: XLIII, sayı: 1, yıl: 2002, s. 27-61. Ayrıca bkz: Motzki, Harald, a.g.m., s. 3-5.

Bu dört otoritenin naklettiği toplam 800 rivayetten % 31'i merfu, % 30'u mevkuf, % 10'u maktu', % 24'ü mürsel ve % 5'i reydir. Yukarıdaki verilerden de açıkça görüldüğü gibi, her bir otoritenin naklettiği malzeme türü, farklı oranlarda seyretmektedir. Zuhri'nin merfu haberlerinin oranı, % 51 iken, İbn Tavas'ta bu oran sadece % 5'tir. Buna karşın İbn Tavas'un mürsel haberlerinin oranı % 36'dır. Yine Zuhri'nin maktu' haberlerinin oranı sadece % 2 iken, bu oran İbn Tavas'ta % 23'e ulaşmaktadır. Dikkat çeken diğer önemli bir husus da, mürsel haberlerin oranının her bir otoritede yüksek, rey oranının ise hepsinde düşük olmasıdır.

Bütün bu farklı oranlar, aynı dönemin hadis otoritelerinin, kendilerine mahsus bir tarzı olduğunu göstermektedir. Onlardan hiçbirinin, sadece merfu haber nakletme, muttasıl haber rivayet etme vb. prensibi veya metodu olmadığı anlaşılmaktadır. Öte taraftan her birinde görülen ortak cihet ise, kişisel görüşler serdetmekten âdeta kaçınmaları, bunun yerine öncelikle Hz. Peygamber ve sahabenin görüşlerine atıfta bulunmaları, kısmen de tâbiîlerin reylerine başvurmalarıdır. Yine her birinin rivayet ettiği mürsel haberlerin fazla olması, o dönemde ittisal şartının tam olarak yerleşmemesine bağlanabilir.²⁰

6. "Kaynaklarda Ma'mer'in hadise dair eseri olarak yalnızca *el-Câmi*'i zikredilmekte ve Abdurrazzak'ın kaynak olarak kullanabileceği Ma'mer'e ait başka bir eserinden de bahsedilmemektedir."

Önce H. II. asır için, Hadis, Fıkıh, Tefsir vb. birbirinden bağımsız ilim dallarından söz etmemiz mümkün değildir. O dönem için bilgi ya da "el-ilm" dediğimiz şey, Hz. Peygamber'den, sahabeden veya seleften nakledilen rivayetlerden ibarettir. Başlangıçta isnadsız olarak nakledilen bu malumat, isnad tatbikinin başlamasıyla sened ve metinden oluşan rivayetlere dönüşmüştür. Tedvin döneminde rastgele biraraya getirilen bu rivayet malzemesi, tasnifle birlikte "kitab" diye adlandırılan belli bölümler altında,

²⁰ Bkz: Erul, Bünyamin, a.g.m., s. 36-37; Abdurrazzak'ın *Musannef*'i üzerine yaptığı analitik çalışmasında H. Motzki, onun Ma'mer, İbn Cureyc, es-Sevrî ve İbn Uyeyne'den oluşan dört hocasının rivayet oranlarından, farklı oranlar elde etmiş ve yukarıdakine benzer sonuçlara ulaşmıştır. Bkz: Motzki, Harald, a.g.m, s. 3-5; Motzki'nin çalışmasının tanıtımı için bkz: Karapınar, Fikret, İslam Hukukunun Dayanakları, Marife, yıl: 1, sayı: 3, kış 2002, s. 179-182.

hatta belli bab başlıkları altında nakledilmeye başlanmıştır. İşte tasnif döneminin öncülerinden olan Ma'mer, sahip olduğu on bin rivayeti muhtelif kitaplar ve bablar altında tasnif etmiştir. Gerek yukarıda naklettiğimiz Zehebî'nin ifadesinden, gerekse Ma'mer'i Sîret sahipleri arasında sayan İbnu'n-Nedîm'in "ve lehû mine'l-Kutubi: Kitâbu'l-Meğâzî" yani, "onun kitapları arasında, Kitâbu'l-Meğâzî de vardır"²¹ ifadesinden, Ma'mer'in başka kitapları olduğunu anlamaktayız. Şu kadar var ki, isimleri zikredilmeyen bu kitaplar içerisinde açıkça tesmiye edilenler, Kitâbu'l-Câmi', Kitâbu't-Tefsîr²² ve Kitâbu'l-Meğâzî'dir.²³

Bilindiği gibi, Hadis geleneğinde yazılı kaynak kullananlar, ellerindeki hadis sahifelerini bazen blok halinde nakledebilmişlerdir. Ahmed b. Hanbel, Hemmam'ın Sahifesi'ni nasıl blok olarak rivayet etmişse²⁴, Abdurrazzak da eserinde, hocası Ma'mer'in *el-Câmi*'ini ve *el-Meğâzî*'sini blok halinde nakletmiştir.²⁵

7. "Ayrıca baskıya esas alınan İstanbul nüshasının cüzlere bölünmeyip, Ankara nüshasının bölünmüş olmasından, her iki nüshanın da eserin aslı olmayacakları ve sonradan bir müdahale ile mevcut duruma getirilmiş olabilecekleri ihtimalini akla getirmektedir."

²¹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 106. Geniş bilgi için bkz: Horowitz, Josef, *İslamî Tarihçiliğin Doğuşu, İlk Siyer/Meğâzî Eserleri ve Müellifleri*, s. 72-4. ter. Ramazan Altanay-Ramazan Özmen, Ankara-2002.

²² Ma'mer'in talebesi Abdurrazzak tarafından telif edilen "Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz" veya kısaca "Tefsîru Abdurrazzak" şeklinde isimlendirilen Tefsîr, Abdulmu'tî Emîn Kal'acî'nin tahkikiye büyük boy iki cilt halinde 1991'de Beyrut'ta neşredilmiştir. Eser, tamamen rivayetlerden oluşmakta olup, toplam 3759 rivayetin tahmini bir hesaplama ile % 90'ı (3300 kadarı) Ma'mer'den gelmekte, ve onun Katâde'den yaptığı nakillere dayanmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki Abdurrazzak, *el-Meğâzî*'de olduğu gibi, Tefsîr'de de, önce hocasının rivayetlerini toplamış, ayrıca buna, diğer hocalarından aldığı az sayıdaki rivayetleri de ilave ederek eserini meydana getirmiştir. Neticede Abdurrazzak'ın hocası Ma'mer'den *el-Musannef*, *et-Tefsîr* ve *el-Câmi*'de naklettiği hadis sayısının, gerçekten de kendisinin dediği gibi 10.000 kadar olduğu ortaya çıkmaktadır.

²³ Muhammed Re'fet Said, a.g.e., s. 83-85; Bozkurt, Abuzer, a.g.t., s. 229.

²⁴ Bkz: Ahmed b. Hanbel, *el-Musned*, II. 312-319, İstanbul-1982.

²⁵ Bkz: Abdurrazzak b. Hemmam, *es-San'ânî*, *el-Musannef*, V. 313-492, tah. Habiburrahman el-A'zamî, Beyrut-t.y. *el-Meclisu'l-İlmî*, I-XI.

Ankara nüshasındaki cüzler, herhangi bir kitabın formları mesabesindedir ve hiçbir önem arzetmemektedir. Oysa, Musannef'in sonunda yer alan İstanbul nüshasının hilafına, Ankara nüshasının müstakil bir nüsha oluşu, eserin aslının bu kadar olduğunu göstermeye yetmektedir.

Özellikle Ankara nüshasının her cüz başı ve sonunda tekrarlanan "Summe el-cuz'u's-sânî min Câmi'i Ma'mer", "el-cuz'u'r-Râbi' min Câmi'i Ma'mer b. Râşid" vb. ifadeler bu eserin *el-Câmi'* olduğunun en açık beyanıdır. Aynı durum, Ma'mer ismi zikredilmeksizin "Kitabu'l-Câmi", "Temme Kitabu'l-Câmi" ifadelerinin yer aldığı İstanbul nüshası için de geçerlidir.²⁶

el-Câmi' den eline ilk üç cüz geçtiğini söyleyen Zehebî'nin²⁷, bu eserden verdiği hadis örneklerinin hepsi, *el-Câmi'* in baş taraflarında yer almaktadır.²⁸ Bu da *el-Câmi'* in, elde mevcut nüshalar kadar olduğunu, sanıldığı gibi on bin hadislik geniş bir mecmua olmadığını teyit etmektedir.

Yine Sezgin, İbn Hacer'in (ö. 852/1448) *Fethu'l-Bârî'* de, Aynî'nin (ö. 855/1451) *Umdetu'l-Kârî'* de, Ma'mer'in *el-Câmi'* inin, Abdurrazzak'ın Musannef'inin sonunda bulunduğu keyfiyetine işaret ettiklerini kaydetmektedir.²⁹ Aynı hususa, Fehrese sahibi el-İşbilî de işaret etmektedir.³⁰

Ma'mer b. Râşid hakkında müstakil bir çalışma yapan M. Re'fet Saîd de, Sezgin'den ve diğer bazı kaynaklardan nakiller yaptıktan sonra Musannef'in son kısmının Ma'mer'in *el-Câmi'* i olduğunu belirtir ve aynı durumun onun Meğâzî ve Tefsîr'i için de geçerli olduğunu kaydeder.³¹

Yapılan çalışmalar ikna edici olmalıdır ki, ilk baskısında dikkâtlardan kaçan *el-Câmi'* in Ma'mer'e ait oluşu keyfiyeti, *Musannef*'in 1983 yılında

²⁶ Bu kayıtların Arapça metinleri için bkz: Sezgin, a.g.m, s. 128-9.

²⁷ Bkz: Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, VII. 14-17.

²⁸ Karşılaştırım: Abdurrazzak, a.g.e., X. 386-388, 394, no: 19441, 19444, 19445, 19470, 19469, XI. 183, 204, no: 20275, 20329.

²⁹ Bkz: Sezgin, a.g.m, s. 125'te 46. dipnot.

³⁰ El-İşbilî, Ebû Bekr b. Muhammed b. Hayr, *Fehrese*, I. 129, tah: Mihâil Avvâd, Beyrut-1963.

³¹ Muhammed Re'fet Said, a.g.e., s. 83-85.

neşredilen ikinci baskısında telafi edilmiş ve X. 379. sayfada *Kitâbu'l-Câmi*'in, Ma'mer b. Râşid el-Ezdî'ye ait olduğunu ifade eden bir başlık konulmuştur.

Kaldı ki, elimizdeki mevcut nüshalar olmasaydı bile, Sezgin'in Buhari'nin Kaynakları'nda ortaya koyduğu teori bizi yine bu sonuca götürecekti.

8. "el-Câmi'de, Abdurrazzak'ın, Ma'mer'den alıp el-Musannef'te rivayet ettiği hadislerden yalnızca bir tanesi bulunmakta, Ma'mer'in, Abdurrazzak'ın eserindeki diğer rivayetleri ise görülmemektedir. Bu da bize, el-Câmi' sanılan kısımdaki hadislerin, Abdurrazzak'ın seçmesinden artakalan ve el-Musannef'e alınmayan, belki de alınmaya değer bulunmayan hadisler olduğunu göstermektedir."

Önce sözkonusu hadisin, aynı hadis olmadığını, farklı bir sîga ve lafızla nakledildiğini hatırlatmakta fayda var.³² Sonra, Abdurrazzak, daha önce uygun gördüğü kitap ve bablarda Ma'mer'den rivayet ettiği hadisleri, neden bir de *el-Câmi*' kısmında tekrarlasın? Yazarın bu mülâhazası, muhakkık A'zamî'nin, tahkik ettiği kitabın son kısmının, Ma'mer'in *el-Câmi*'i olduğunu farkedemediği için, 20732 no'lu hadisin sonunda verdiği bir dipnotta, "el-İsâbe adlı eserde geçtiği üzere, bu haberi Ma'mer *el-Câmi*'inde rivayet etmiştir" demesine benzemektedir.³³

9. "Muhakkık, nüsha hakkında önemli bilgiler vermektedir. Muhakkık tarafından bilgi verilmeyen bazı özelliklere sahip olduğu da tarafımızdan gözlenen, ancak konumuzla ilgili olmadığı için söz konusu etmediğimiz bu nüsha, H. 606, (M. 1209) tarihinde istinsah edilmiştir. Bu nüshanın *el-Câmi*'in aslının sahip olduğu özellikleri taşımadığı görülmektedir."

Muhakkık, aslında nüsha hakkında önemli bilgiler vermemektedir. Zira gerek nâşir, gerekse el-A'zamî, Musannef'in başına kısa bir not düşerek, Abdurrazzak'ın *Musannaf*'ı hakkında müstakil bir mukaddime yayınlacaklarını belirtmekle yetinmişler, ne Abdurrazzak ve Ma'mer'den,

³² Karşılaştıran: Abdurrazzak, Musannef, V. 149-150, no: 9219 ile XI. 114, no: 20071.

³³ Abdurrazzak, a.g.e., XI. 356, 3. dipnot.

ne de eserlerinden söz etmişlerdir. Ancak, aradan geçen bunca yıllara rağmen, böyle bir mukaddimenin yayınlandığına hâlâ muttali olabilmemiş değiliz.

Ne aslını, ne de bir nüshasını görmediği halde yazar, “Bu nüshanın *el-Câmi*’in aslının sahip olduğu özellikleri taşımadığı görülmektedir” ve “Tarafımızdan gözlenen”, yine “nüshanın içeriğine bakıldığında aslının taşıdığı özelliklere sahip olmadığı tespit edilebilmektedir” (s. 29) gibi ifadelerle, aslında bu nüshayı bizzat incelemeyeceği halde, kendisi incelemiş gibi bir intiba vermeye çalışmaktadır.³⁴

10. Yazıda dikkat çeken bazı maddi yanlışlıklara da temas etmekte fayda mülâhaza ediyoruz:

a. Bizim çalışmamızda söz ettiğimiz toplam yüzde yirmi eksikliğe atıfta bulunduktan sonra yazar, düştüğü 45. dipnotta “Burada belirtilen eksiklik, toplam metin olarak iki sayfaya ulaşmamaktadır. Bizim tespitimize göre eserin aslından yaklaşık sekiz bin civarında hadis eksiktir” demektedir. (s. 29)

Oysa yüzde yirmi oranında bir eksiklik, toplam iki cüze yakındır. Herbiri on yedi ile yirmi altı sayfa arasında değişen on cüz üzerinden hesaplandığında toplam yüz yetmiş dokuz sayfa olan Ankara nüshasındaki eksiklik yaklaşık olarak kırk sayfa kadardır. Cüz olarak yüzde yirmi, sayfa olarak yüzde yirmi beş oranındadır.

b. “*El-Câmi*’nin aslı sanılan iki nüsha zamanımıza ulaşabilme imkanı bulmuştur. Bunlardan biri...” şeklinde iki yazmanın yerlerini veren bilgi için kaynak olarak “Ali Yardım, a.g.e, s. 57” şeklinde dipnot düşülmüştür. Oysa bu bilgiler Sezgin’in makalesindeki bilgilerdir ve oraya atıfta bulunulmalıdır. Diğer bir husus ise “*El-Câmi*’nin aslı sanılan” ifadesiyle başlayan paragrafa düşülen dipnottan, sayın Ali Yardım’ın da bu nüshalara şüphe ile baktığı gibi bir yanlış anlamaya sebep olmaktadır.

c. Araştırmacı yazısının başında önerdiği şu yönetime kendisi uymamıştır:

³⁴ Burada “Geniş bilgi için bk. Bünyamin Erul, a.g.m., s. 125-133” şeklinde dipnot verilmesi de yanlıştır. Zira buradaki bilginin asıl kaynağı çalışmamızda verdiğimiz gibi, Sezgin’in makalesi (s. 129) dir.

“Önce eserin aslı ile ilgili bilgiler toplanmalı, eldeki yazmanın eserin aslı olup olmadığı mutlaka belirtilmeli, sonra yazmalar incelenerek yazma hakkında bilgi verilmeli ve daha sonra bu yazmaya dayanarak ileri sürülecek iddia ve üretilecek bilgilere geçilmelidir.” (s. 20)

Eserle ilgili, kaynaklarda mevcut bilgiler yeterli bir şekilde toplanmadığı gibi, yazma nüshalar da incelenmemiştir. Yazar, mevcut nüshalara değil, naklettiği bir-iki rivayetten hareketle önyargısıyla ileri sürdüğü çıkarıma ve kişisel tasavvuruna dayanmaktadır. Oysa bu iki nüsha, sahte/uydurma oldukları ispatlanmadıkları sürece birer tarihi vesikadır. Bu durumda h. 364'te istinsah edilen yazmayı değil de, zihinde kurgulanan 10.000 hadislik bir *el-Câmi*'i asıl kabul etmek açıkça tutarsızlıktır.

d. “Yusuf el-Aş” (s. 22) değil, “Yusuf el-Iş” olmalıdır.

e. “Ma'mer b. Râşid'in, Selefî bir akîdeye mensup olduğunu” (s. 27) söylemek doğru değildir. Zira Ma'mer'in yaşadığı dönem için, henüz “selefî akide”den bahsedilemez. Böyle bir tabir veya tanımlama belki İmam Mâlik dönemi ve sonrası için mümkündür.³⁵

SONUÇ

Gerek yazma nüshalardaki ferağ ve istinsah kayıtlarından, gerekse geçmişte ve günümüzde birçok ilim adamı tarafından bu esere yapılan atıflardan, sözü edilen nüshaların Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi*'i olduğu, hiçbir şüpheye mahal bırakmayacak şekilde anlaşılmaktadır. Ma'mer'in naklettiği onbin rivayetten *el-Câmi*'ine ayırdığı hadis mevcut nüshalardaki kadardır. Aslında *el-Câmi*'nin bu hacmi, Ma'mer'in isimlerini bilemediğimiz diğer kitaplarının veya pekçok bab başlığı altında kaydettiği rivayetlerinin, *el-Câmi*'in birkaç katı olduğunu göstermektedir. Abdurrazzak, hocasının bu kitabını blok olarak Musannef'inin son kısmında naklederken, Ankara nüshasında olduğu gibi eser, aynı hacim ve muhteva ile müstakil olarak da isnadıyla nakledilmiştir.

³⁵ Bkz: Kutlu, Sönmez, İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler, s. 49-54, Ankara-2000.

Abdurrazzak'ın hocasından onbin hadis yazdığı ifadesinden hareketle, *el-Câmi*'in onbin hadislik oldukça geniş bir kitap olduğunu iddia etmek ve gereksiz yere, delilsiz bir şekilde yazma nüshaların *el-Câmi* olmadıklarını ileri sürmek, tamamen zandan ve yanlış anlamadan kaynaklanmaktadır.

Yazıda, henüz tarihi kaynaklarda nakledilen bir malumat/rivayet ile, herbiri tarihi bir vesika olan yazma nüshalar arasındaki değer farkının idrak edilemediği anlaşılmaktadır. Bir batılı için, hatta günümüzde yaşayan titiz, dikkatli, objektif bir ilim adamı için herhangi bir eserdeki rivayet zannî bir bilgi olmaktan öteye geçemez. Oysa herhangi bir eserin kadim bir nüshası, aksi ispatlanmadığı sürece değeri tartışılmaz bir belgedir. Zira birincisi, eser hakkında bir "rivayet" iken, ikincisi –Hadis geleneğindeki isnad ve icazet sistemine uygun olarak nakledilen- eserin kendisidir. Üstelik, bu belgeler, dayanılan bilgilerden daha erken döneme aittir. Dolayısıyla, "Ma'mer'in *el-Câmi*'inin muhtevası hakkındaki bilgilerle, bugün elde mevcut nüshaların muhtevalarını karşılaştırarak, bu nüshaların *el-Câmi*' olup olmadıkları hususunda bir sonuca varmaya çalışma" (s. 21), metod olarak yanlış olduğu için, elbette okuyucuyu "ilmî bir yanlışlığa sürükleyecektir" (s. 21). Araştırmacının "elimizde güvenilir çok bilgi ve belge mevcutken böyle açık gerçekleri, güvenilir bilgilere dayandırmaya bizce gerek yoktur" demesi (s. 21-22), henüz neyin bilgi, neyin belge olduğunu ayırtedemediğinin sonucu olsa gerektir.

Yazıda görülen yanlışlıkların ve tutarsızlıkların çoğu, Hadis tarihini bugünden geriye doğru okumaktan kaynaklanmaktadır. Halbuki isnad sisteminin, tedvin ve tasnifin nasıl başladığı, geçirdiği evreler, ilk ürünler ve gelişme dönemi kronolojik olarak dikkate alınsaydı bu tür yanlışlıklara düşülmeyecekti.

Akla gelen ihtimallerden yola çıkan (s. 30), ve konuyu "belki", "belki de" (s. 34) gibi varsayımlarla tartışan bu yazının en dikkat çekici tarafı, kendince tespitlerde bulduktan sonra "gerekir, gerekmektedir, olmalıdır," (s. 30-31) şeklinde kesin yargılara varabilmesi, bununla da yetinmeyip, yazma nüshaları bizzat inceleyen iki yazı sahibini, sanmakla, yanılmakla suçlayabilmesidir.

Netice itibarıyla -kendi ifadelerini ödünç alarak söyleyecek olursak- araştırmacının "bir çeşit ön kabulle ele alınmış" bu eleştirisinde, "bir takım aşırı gitmeler görülmüş", "bu arada acele karar vermekten kaynaklanan

yanlışlıklara düşülmüştür.” “Bazı yanlış bilgileri tashih edip gerçek dışı iddialara cevap verelim derken, yanlış ve bizi tehlikeli sonuçlara götürebilecek durumlara düşülmemesi için” (s. 21) şimdilik bu kadarla yetiniyoruz vesselam...

